RAVON

schubben & slijm

RAVON nieuwsbrief voor en door vrijwilligers | nummer 34 | december 2017

Foeragerende rugstreeppadden

Activiteiten voor visatlas Utrecht

Hazelwormonderzoek

Overwintering amfibieën in de grote rivieren

colofon

Schubben & Slijm is de nieuwsbrief van Stichting RAVON en wordt uitgegeven door de vier grote vrijwilligersprojecten: Verspreidingsonderzoek Reptielen en Amfibieën en de Meetprogramma's Amfibieën, Reptielen en Zoetwatervissen. Schubben & Slijm wordt 4 keer per jaar verspreid aan alle waarnemers en monitoorders van RAVON.

ISSN (print): 1878-8343
ISSN (digitaal): 1878-8351

Stichting RAVON
Postbus 1413, 6501 BK Nijmegen
www.ravon.nl
024-7410600 (Nijmegen)
020-5257331 (Amsterdam)

Aanmelden
Ga naar **www.ravon.nl/nieuwsbrief** om u aan te melden voor de digitale editie van Schubben & Slijm.
Stuur een mail naar **kantoor@ravon.nl** om u aan te melden voor de print editie.

Adreswijzigingen
kunt u doorgeven aan **kantoor@ravon.nl**

Foto omslag:
Rugstreeppad (Foto: Jelger Herder)

Redactie:
Edo Goverse (NEM Meetprogramma Amfibieën)
Ingo Janssen (NEM Meetprogramma Reptielen)
Jan Kranenbarg (NEM Meetprogramma Zoetwatervissen)
Jelger Herder (NEM VO Reptielen en Amfibieën)
Kris Joosten
Kopij kunt u sturen naar k.joosten@ravon.nl

Aan deze nieuwsbrief werkten verder mee:
Annemarieke Spitzen
Antje Ehrenburg
Arie van der Marel
Carlo Wijnen
Darja Geuze
Dick van Dorp
Fabian Smith
Geert en Margot Vullings
Gerry Pardoel en Katrina Cooper
Hennie Zeij
Jelle Hofstra
Jeroen Mos
Joris Drubbel
Koos Rust
Loes en Paul van der Poel
Mart Jansen
Mick Vos
Naomy Gutierrez
Phlip Bossenbroek
Rémon ter Harmsel
Richard Slagboom
Rolf van Leeningen
Ronald de Boer
Ruud Souren
Sil Westra
Tariq Stark
Victor Loehr
Willie van Emmerik
Wouter Teunissen

Vormgeving - layout:
Pleun van der Linde Publish Impuls - Cross Media Solutions

Druk: Ten Brink

MIX
Papier van verantwoorde herkomst
FSC® C004472
www.fsc.org

Deze nieuwsbrief is mede mogelijk gemaakt door:
Centraal Bureau voor de Statistiek, Universiteit van Amsterdam, RAVON

inhoud

3 RAVON duikt overal op
4 Volop etende rugstreeppadden
5 Gevangen door superlijm
5 Sporen in het zand
6 Heel veel sneep
6 Boomkikkervlieg
6 Vertrapt
7 Een breekbaar leven gebroken
7 Gekko in Amsterdam
8 Hazelwormonderzoek
10 Aanleg broeihopen Werkgroep Ringslangen Zuid-Holland
12 Overwintering van amfibieën in de grote rivieren
13 Late paddenvisjes
14 Geplakte hazelworm
15 Uit de validatiefabriek: Kikkers ontmaskerd
16 Bijzondere vangsten
17 Mag ik je huidje?
18 Naar de Hel en verder voor een Utrechtse visatlas
21 Kleurafwijkingen
22 Activiteiten
23 Contactpersonen
24 NDFF Verspreidingsatlas

04

08

12

18

RAVON duikt overal op

Tijdens de RAVON-vrijwilligersdag op 15 september in het Naardermeer gaven vele aanwezigen al aan dat RAVON steeds vaker in het nieuws is en overal opduikt. Niet alleen via Facebook en Twitter, maar vooral ook in kranten en op TV.
Zo verschijnen er na excursies vaak korte artikelen in regionale kranten (zie foto), worden onze vissencollega's regelmatig gevraagd een bijdrage te leveren aan een natuurdocumentaire over het onderwaterleven, en krijgen we naar aanleiding van verschenen natuurberichten vaak vragen voor een vervolgartikel in een krant. Twee belangrijke persmomenten van de laatste weken geven we hieronder kort weer.

Stromende Aa is ideale herberg voor riviervissen

Op 1 november verscheen het Living Planet Report 'Zoute en Zilte Natuur in Nederland' waaraan RAVON heeft meegewerkt omdat we ook actief zijn in de delta, zoals bij de Deltawerken bij het Haringvliet. Vissen als paling, zalm, zeeprik- en -forel en de steur die tussen rivier en zee trekken zijn sterk achteruitgegaan of helemaal verdwenen. Zij stoten letterlijk hun neus tegen dijken en dammen en daarom is het zo belangrijk om te werken aan een kier in het Haringvliet. De natuur in de Wester- en Oosterschelde is sinds 1990 weer licht hersteld. De Westerschelde is schoner geworden waar bodemdieren en vissen van profiteren. Maar het herstel valt in het niet bij het natuurverlies van de vorige eeuw. Hierover is een persbericht en natuurbericht uitgegeven en naar aanleiding daarvan zijn we veel in de media geweest.

In NRC verscheen op 17 november een opinieartikel van RAVON met als titel "Een broodje paling is als een broodje panda: dat eet je niet." Dit naar aanleiding van het weer toestaan van het vangen van paling in het Volkerak en het voorstel van de EU voor een vangstverbod van paling in kustwateren. In onze ogen gaat het zo slecht met de paling dat je ze niet moet vangen en niet moet consumeren. Naar aanleiding daarvan is onze directeur Rob van Westrienen benaderd door journalisten van de NieuwsBV (Radio 1).

Opinie

Een broodje paling is als een broodje panda: dat eet je niet

Tot slot melden we dat er op ons RAVON YouTube-kanaal weer veel filmpjes zijn toegevoegd. Een aantal zijn ook getoond tijdens de RAVON-dag 11 november jl. Je kunt ze terugkijken op:
http://tinyurl.com/repamvis

Kris Joosten

Volop etende rugstreeppadden

Begin oktober 2017 trof ik nog volop etende rugstreeppadden aan op een dijk aan de kust bij 's-Gravenzande. Hieronder een kort verslag.

Het is altijd weer een gokje met het weer om aan het begin van de herfst ergens neer te strijken voor een weekje vakantie aan zee. In 2016 werd met een gedeelte van de familie een weekje Ouddorp gedaan, dit jaar werd begin oktober gekozen voor een huisje achter de duinen bij 's-Gravenzande.

In goed overleg met de familie wordt overdag ook wat tijd ingeruimd voor het uitgooien van de schepnetten in de watertjes in de omgeving en wordt in de avond een wandeling in de buurt gemaakt om gewapend met een zaklamp te kijken wat voor diertjes rond hippen en kruipen. In Ouddorp leverde dit op een avond na een licht regenbuitje een paar gewone padden, een sub-adulte rugstreeppad én een vrouwtje kamsalamander op. Dit jaar was het weer wat onstuimiger, veel harde wind en een paar avonden en nachten met veel regenbuien.

In de duinen bij 'slag Vluchtenburg' bij 's-Gravenzande was op een informatiebord te lezen dat ter compensatie van de aanleg van de tweede Maasvlakte een duinvallei was aangelegd, waar de rugstreeppad een goede leefomgeving zou moeten vinden. De duinenrij wordt van het bebouwde gedeelte (voornamelijk kassen en vakantie parken) gescheiden door een dijk met daarop (én aan de binnendijkse voet) een fiets c.q. wandelpad.
De eerste avonden met relatief droog weer leverde een wandeling langs de voet van de dijk 'slechts' één vrouwtje rugstreeppad op. Op 7 oktober waaide het 's avonds behoorlijk hard en werd de dijk geteisterd door heftige regenbuien. Vanaf een uur of tien kon ondergetekende niet wachten om een rondje te lopen. Omdat het nog steeds regende werd geen camera meegenomen. Wel 'wemelde' het van rugstreeppadden; op en onder de dijk werden op een wandeling van een kilometer bijna 30 padjes geteld. Ook de kleine watersalamander deed met 6 exemplaren goed mee. Een juveniele groene kikker en een volwassen vrouwtje én juveniele gewone pad complementeerden het aantal waarnemingen op die avond. Niet helemaal duidelijk werd wat de padden op de dijk aan het doen waren. Er werden ook slakken en grote regenwormen gezien, maar ik zag deze avond geen foeragerende padden.

Een dag later was het iets beter vakantieweer met in de avond een klein buitje. Ook nu werd weer een wandeling gemaakt, in een uur tijd werden op ca 800 meter dijk 6 volwassen en een halfwas kleine watersalamander geteld. Er werden nu 'maar' 13 volwassen en 4 subadulte rugstreeppadden geteld. Deze dieren waren wel aan het foerageren op de grote regenwormen die op de dijk rondkropen. Op bijgaande foto's is te zien hoe een rugstreeppad twijfelt waar hij de kleine worm zal pakken en een rugstreeppad die duidelijk moeite heeft om de grote worm naar binnen te slokken.

Al met al is ook op regenachtige dagen in oktober nog het een en ander waar te nemen.

Tekst en foto's : Ronald de Boer

Gevangen door superlijm

Tijdens onze laatste telling van dit jaar voor het RAVON-project monitoring reptielen op de Vliegheide en Luchtkasteel in Het Gooi, trof Loes een juveniele levendbarende hagedis aan die met het puntje van zijn staart in de resten van een spinnenweb hing. Zo nu en dan spartelde het diertje hulpeloos, niet in staat zich ergens aan vast te grijpen. Normaal grijpen we niet in bij dit soort situaties, bijvoorbeeld wanneer we een nog levende hagedis aantreffen die "opgehangen" is door een klapekster. Maar aangezien er geen spin bij de resten van het web aanwezig was en die bovendien toch geen raad zou hebben geweten met deze prooi, bevrijdden we het hagedisje. Het was lastig om de resten spinrag te verwijderen zonder de staart van de hagedis er af te trekken. Met achterlating van wat spinrag op de staart rustte het dier nog even uit op de hand; kennelijk had zij al lange tijd aan dit super kleverige bungeejump koord moeten bengelen.

Loes en Paul van der Poel

Sporen in het zand

Antje Ehrenburg stuurde ons deze foto met het volgende verhaal. Op woensdag 10 mei werd het na een bewolkte ochtend in de middag zonnig, dus ideaal weer voor zandhagedissen om tevoorschijn te komen! Ik was in de Kennemerduinen bij het meertje 't Wed en ik hoorde en zag daar zandhagedissen tussen de kruipwilg zonnen. Ze waren dus inderdaad actief. Ook zag ik veel kruipsporen van hagedissen. Wat me opviel: niet alleen veel kruipsporen om de struikjes kruipwilg heen (waar ze zo de dekking in kunnen schieten indien nodig), maar ook kruipsporen over kale zandvlaktes van de ene struik naar de andere met zeker 25 meter afstand ertussen! Nogal overmoedig, maar zo kom je nog eens ergens. Totdat ik dit zag (zie foto): kruipspoor hagedis én pootafdrukken van een zwarte kraai. Het kruipspoor houdt zomaar op... Daarom denk ik dat de hagedis is opgemerkt door de kraai, en 'pik, ik heb je'. Die heeft er een lekker hapje aan gehad. Kraai is rustig verder gestapt, in afwachIng van mogelijk nog zo'n hagedis die overmoedig oversteekt...

Heel veel sneep

Zegentrek in de kribben van de IJssel tijdens het RAVON-vissenweekend 2017. (Foto: Mick Vos)

In het weekend van 6-8 oktober 2017 vond voor de 15e keer het RAVON-vissenweekend plaats. Dit keer was de uitvalsbasis het Gelderse Hengelo. Met een groep van ruim 50 deelnemers was het ook dit jaar weer een zeer geslaagd weekend met veel leuke excursies, lezingen en gezellige avonden. Gewapend met zegen, schepnetten en zaklampen zijn wij op pad gegaan om zoveel mogelijk vissoorten te vinden. Door zegentrekken in de kribben van de IJssel, het uitkammen van de beekjes, en vele slootjes zijn er veel vissoorten gevangen, waaronder jonge blauwneus, kopvoorn en barbeel. Maar ook grote modderkruipers, palingen, serpelingen en heel veel sneep. De altijd spannende visquiz opgesteld door Martijn Schiphouwer is dit jaar voor de tweede keer gewonnen door Remco Ploeg. Het complete verslag van dit fantastische weekend is terug te vinden op de RAVON-site: **www.ravon.nl/vissenweekend**

Mick Vos

Boomkikkervlieg

Wij ontvingen deze mooie foto van Hennie Zeij die op 23 september in natuurgebied De Brand deze boomkikker waarnam. Niet duidelijk is of de vlieg eitjes wilde afzetten op de boomkikker of gewoon een rustplekje vond op de boomkikker. (Foto: Hennie Zeij)

Vertrapt

Op 20 september deed ik wel een heel vreemde en lugubere vondst. Bij een bezoek aan de Terwispeler Grootschar, waar ik voor Staatsbosbeheer monitoor, zag ik bijgaande bruine kikker springen. Het dier sprong erg levendig voor mijn voeten vandaan en het leek in het hoge gras alsof het een prooi in zijn bek had. Toen ik de kikker uiteindelijk ving, bleek het echter niet om een prooi te gaan wat uit zijn bek hing, maar om de inwendige organen van het dier zelf. Ik kan maar een oorzaak bedenken en dat is dat één van de daar grazende Drentsche schapen op de kikker hebben getrapt. Dat het dier nog zo levendig was mag best een wonder heten . . .

Jelle Hofstra

Een breekbaar leven gebroken

Van onze inheemse herpetofauna zijn er een paar soorten die een wel erg verborgen leven leiden. De hazelworm is er zeker eentje van. Vaak verstopt onder allerlei materiaal en soms zelfs ingegraven is dit een hagedis die niet snel wordt waargenomen en voor het doorsnee publiek altijd tot verwarring weet te zorgen over wat het nu eigenlijk is. Mede door die verborgen levenswijze zijn veel aspecten van het leven van de hazelworm eigenlijk niet tot nauwelijks bekend, laat staan dat je sommige levensfases snel zal aantreffen in het vrije veld.

Maar in september tijdens het veldwerkweekend van RAVON op de Lüneburger Heide in Duitsland is één geheimpje prijsgegeven. Tijdens een van de inventarisatieronden over de schitterende heide werd onder een vermolmde houtstronk en half onder de aarde een blinkend minuscuul klein stukje geschubde huid waargenomen. Voorzichtig werd het voor nader onderzoek opgepakt, en wat bleek, het betrof een net geboren hazelworm, nog vastgeplakt en opgerold in de vorm van het eivlies, echter wel levenloos. Zo klein en breekbaar! Onder de aanwezige veldwerkers was er niemand die dit eerder had gezien. Slechts een paar centimeter groot, een beetje regenworm heeft meer lengte!

Een bijzondere waarneming van een fase in het leven van de hazelworm, alhoewel dit kwetsbare diertje dus geen lang leven was beschoren.

Joris Drubbel

Gekko in Amsterdam

Deze foto ontvingen wij via Naomy Gutierrez. Ze trof deze gekko op 12 november aan in de hoek van de deurpost bij een plint in haar huis op de begane grond te Amsterdam. Omdat ze dacht dat het een salamander was heeft ze de gekko vrijgelaten in haar tuin.
Hoe de gekko daar terecht is gekomen weet ze niet. Zelf was ze in de zomer op vakantie geweest in Marokko en Italië, dus misschien is de gekko meegelift. Haar kat jaagt ook op alles wat los en vast zit, dus die kan de gekko ook ergens opgepikt hebben. De biodiversiteit in Amsterdam is dus (tijdelijk?) met één soort toegenomen.

Hazelwormonderzoek

Op welke tijdstippen van de dag hazelwormen onder tapijttegels monitoren?

Inleiding

Eerder rapporteerde ik tussentijdse resultaten van een langjarig onderzoek aan hazelwormen in Het Gooi (Loehr 2014 in Schubben & Slijm nr. 20: pag 4-5). Daarin bleek dat bij wekelijkse systematische ochtendmonitoring van 100 tapijttegels veel minder dieren onder de tegels aangetroffen werden in het voorjaar dan in augustus-september, en dat er een grote jaarlijkse variatie was in bezetting van de tegels. Het onderzoek is na deze rapportage voortgezet.

In 2016 heb ik met behulp van dataloggers de temperatuur gemonitord onder tapijttegels waaronder regelmatig hazelwormen werden aangetroffen. Deze temperatuurgegevens leveren een indicatie van geschikte en ongeschikte momenten om tapijttegels te controleren op de aanwezigheid van hazelwormen. In dit artikel wil ik deze resultaten delen, omdat ze kunnen bijdragen aan de effectiviteit van hazelwormmonitoring en -wegvangacties ten behoeve van ruimtelijke ontwikkelingen.

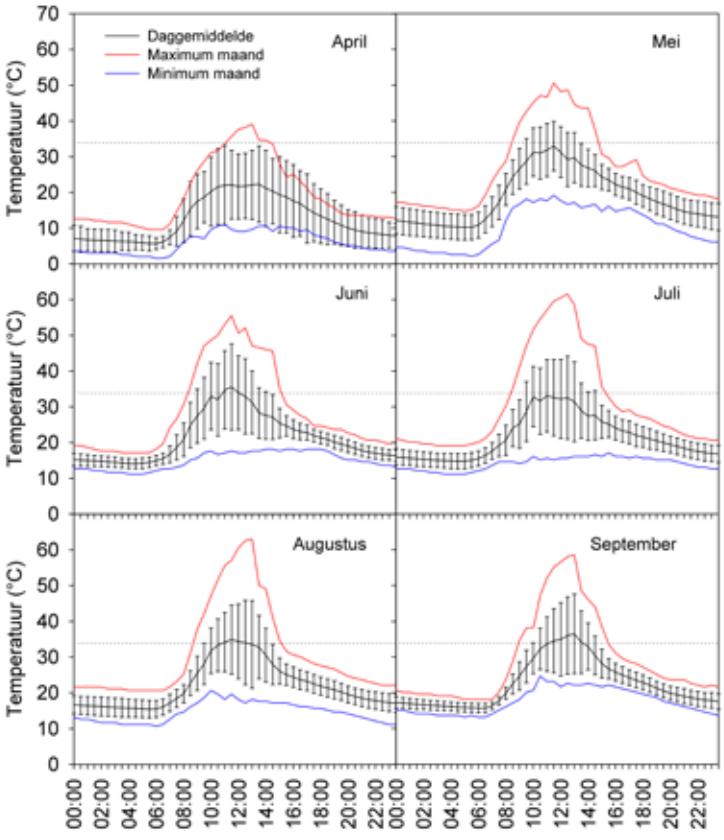
Materiaal en methoden

In maart 2016 zijn iButtons (DS1922L-F50, Dallas/Maxim, Dallas, USA) neergelegd onder zes vaak door hazelwormen gebruikte tapijttegels in een op het oosten georiënteerde bosrand. Het gebied waarin de tapijttegels lagen is een overgang van vergraste heide naar struweel en gemengd naald-/loofbos. De iButtons waren waterbestandig gemaakt door ze te dopen in transparante Plastidip en per tapijttegel is één iButton neergelegd. De iButtons waren zodanig geprogrammeerd dat ze op 1 april om 00:00 uur begonnen te meten, en vervolgens ieder half uur een meting deden tot en met 17 september 23:30 uur (8.160 temperatuurmetingen per iButton, 48.960 metingen in totaal). Gedurende de periode dat de iButtons temperatuurmetingen deden zijn de tapijttegels wekelijks 's ochtends (08:30-12:05 uur) gecontroleerd op de aanwezigheid van hazelwormen. Het controleren van de tegels gebeurde snel en zonder de dieren te hanteren, zodat de dieren en de temperatuurmetingen zo min mogelijk zijn verstoord.

Veldwerkgebied Het Gooi.

Van alle dagen waarop temperaturen zijn gemeten, is op basis van metingen van het KNMI in meetstation De Bilt (ca. 19 km van het onderzoeksgebied) een selectie gemaakt van dagen waarop in de uren van 07:00 tot 17:00 uur ieder uur minimaal 30 minuten de zon scheen (16 dagen in april, 13 dagen in mei, 8 dagen in juni, 12 dagen in juli, 15 dagen in augustus en 10 dagen in september). Deze dagen werden geschikt geacht voor reptielenactiviteit. Vervolgens zijn voor deze selectie de

Figuur 1. Daggemiddelde temperaturen en standaard-deviaties op dagen waarop van 07:00 tot 16:00 uur de zon ieder uur gedurende tenminste 30 minuten scheen, en minimale en maximale maandtemperaturen, onder tapijttegels in een op het oosten georiënteerde bosrand, van 1 april tot en met 17 september 2016. Horizontale stippellijnen geven de maximale temperatuur (33,9 °C) waarbij in 2016 hazelwormen onder tapijttegels aangetroffen zijn.

De gebruikte tapijttegels en een hazelworm die onder een tapijttegel werd aangetroffen.

daggemiddelde temperaturen en de maandelijkse minimum- en maximumtemperaturen berekend.

Resultaten

Onder de tapijttegels waar de temperatuur gemeten werd, werden gemiddeld 0,3 (0-4) hazelwormen per tegel per ronde aangetroffen. De hoogste temperatuur waarbij hazelwormen werden aangetroffen was 33,9 °C. De temperaturen onder de tapijttegels varieerden van 1,6 tot 63,1 °C. Figuur 1 geeft voor ieder half uur de daggemiddelde temperatuur en de minimale en maximale temperaturen per maand. Daarnaast is in Figuur 1 de hoogste temperatuur waarbij een hazelworm werd aangetroffen aangegeven; gezien de lage voorkeurstemperatuur van hazelwormen (23 °C; Völkl en Alferman, 2007, Die Blindschleiche, Laurenti Verlag Bielefeld) mag aangenomen worden dat temperaturen > 33,9 °C al snel te hoog zullen zijn voor hazelwormen. In Tabel 1 zijn globaal de tijdstippen van de dag aangegeven waarop de temperatuur onder de tapijttegels boven de 33,9 °C kwam.

Weersomstandigheden	Maand	Weinig geschikte periode
Halfbewolkt	April	-
	Mei	11:00-12:00
	Juni	10:00-12:30
	Juli	10:00-12:30
	Augustus	11:00-13:00
	September	11:00-13:00
Zon	April	11:30-14:00
	Mei	09:00-14:30
	Juni	08:30-15:00
	Juli	08:30-15:00
	Augustus	09:00-14:30
	September	09:00-14:30

Tabel 1. Indicatie van perioden van de dag die weinig geschikt lijken om tapijttegels in een op het oosten georiënteerde bosrand te monitoren op hazelwormen. Perioden zijn gebaseerd op dagen waarop van 07:00 tot 16:00 uur de zon ieder uur gedurende tenminste 30 minuten scheen (halfbewolkt), en op warme zonnige dagen (zon).

Discussie en conclusies

De maximale temperaturen onder tapijttegels kunnen tot zeer hoge waarden oplopen. Deze hoge temperaturen geven een ongeschikt klimaat voor hazelwormen en andere reptielen. Het is daarom vanuit efficiëntie-overwegingen belangrijk om tapijttegels te controleren op de aanwezigheid van hazelwormen op tijdstippen waarop er temperaturen heersen waarvan aannemelijk is dat ze geschikt zijn voor hazelwormen. De hier gepresenteerde metingen geven een indicatie van perioden van de dag die weinig geschikt lijken voor de monitoring van tapijttegels op aanwezigheid van hazelwormen. Deze perioden verschillen voor halfbewolkte en voor zonnige dagen (zie Tabel 1). De perioden in Tabel 1 kunnen in veldsituaties die verschillen van de hier beschreven situatie anders uitpakken. Zo is te verwachten dat metingen in een westelijke bosrand of op een talud andere perioden zullen geven. Ook zullen dagen waarop de zon minder schijnt dan de hier gehanteerde grens van 30 minuten zon per uur van 07:00 tot 17:00 uur andere perioden geven. Een generieke conclusie die echter wel getrokken kan worden is dat het weinig efficiënt is om in mei-september op het midden van de dag bij zonnig weer tapijttegels te controleren op de aanwezigheid van hazelwormen.

Dankwoord

Graag wil ik Stichting Goois Natuurreservaat bedanken voor toestemming om het veldwerk op terrein van de stichting uit te voeren. Het KNMI wordt bedankt voor het beschikbaar stellen van meteorologische gegevens.

Tekst en foto's: Victor Loehr
loehr@homopus.org

Naschrift redactie

In Nieuwsbrief Meetnet Reptielen nr. 35 is eerder een artikel opgenomen over Hazelworm dankpanonderzoek in Het Gooi en invloed van weersomstandigheden. De conclusie van dit (minder onderbouwde) onderzoekje is dat je het beste onder de dakpannen kunt controleren op bewolkte namiddagen.

Aanleg broeihopen Werkgroep Ringslangen Zuid-Holland

Inleiding
Vanaf 2013 is de Werkgroep Ringslangen Zuid Holland (WRZH) actief met de aanleg van broeihopen voor ringslangen. De aanleg van de broeihopen wordt meestal uitgevoerd in samenwerking terreineigenaren/beheerders en bovenal andere vrijiwlligersgroepen. De broeihopen worden bij voorkeur aangelegd aan de randen van leefgebieden van de ringslang om uitbreiding van het Zuid-Hollandse verspreidingsareaal te stimuleren.

De broeihopen
De broeihopen die wij als werkgroep aanleggen bestaan bijna altijd uit paardenmest, houtsnippers en veel takken. We leggen eerst een bed met grove takken aan van circa 3x2m en leggen daarop een flinke laag paardenmest, daarna weer een laag takken en dan om en om een laag snippers vermengd met paardenmest. Er moet een luchtige, maar vochtige (niet nat!) hoop ontstaan. Wij hebben als werkgroep in 2017 samen met RAVON een handleiding gemaakt van de aanleg van broeihopen, deze is verkrijgbaar bij RAVON.

Locaties
De populaties waar wij als werkgroep broeihopen hebben aangelegd zijn:

- Reeuwijkse plassen: in het bijzonder langs de Enkele Wiericke zowel nabij de A12 (noordzijde) als bij het spoor (zuidzijde);
- Boskoop: vooral in het boomkwekerijgebied in Laag Boskoop;
- Waddinxveen: in het natuurgebied 't Weegje;
- De Krimpernerwaard: voornamelijk rond Achterbroek en 't Beierse.

Broeihoop met zeiltje 't Weegje. (Foto: Koos Rust)

Beheerders/eigenaren
De eigenaren van de locaties zijn meestal natuurorganisaties zoals Staats Bosbeheer (SBB) en Het Zuid-Hollands Landschap (ZHL) en (het voormalige) Groenservice Zuid Holland (GZH), maar ook de Hoogheemraadschappen. Daarnaast werken we ook met particuliere eigenaren zoals in Boskoop bij landschaps-architect Fred Booy die zijn bomen kweekt op een uniek perceel waar hij de natuur zijn gang laat gaan.

De aanleg
De aanleg van de broeihopen moet gebeuren van half maart tot eind april, dan heeft de broeihoop in juni, als de vrouwtjes eieren leggen, een geschikte temperatuur. In de meeste gevallen leggen we de broeihopen aan met vrijwilligers die we via de website van RAVON of via Facebook werven. Van de werkgroep zelf doen ook meestal 2 à 3 personen mee. De houtsnippers betrekken we van de beheerders of eigenaren zelf en anders halen we deze bij een natuur aannemer. De paardenmest wordt meestal bij een manege of paardenboer in de buurt verkregen. In 2016 hebben we een subsidie gehad van De Groene Motor, hiervan hebben we gereedschap gekocht zoals rieken, snoeischaren, takkenzagen en een kruiwagen.

Hulp uit bijzondere hoek(en)
Al een paar jaar krijgen we dikwijls hulp van andere vrijwilligersgroepen en schoolklassen. De broeihopen aan de Enkele Wiericke zijn aangelegd met hulp van de vrijwilligersgroep van SBB uit het Reeuwijkse Plassen gebied. In de Krimpernerwaard is in 2017 voor de derde maal een broeihoop aangelegd op een stuk natuurland van ZHL, samen met de leerlingen van de 3e klas van het Gemini College uit Lekkerkerk. Vanuit ZHL is er ook altijd een boswachter die meehelpt. Dit jaar hebben we voor het eerst ook met A. Rocha Groene Hart, een natuurvereniging die een stuk natuurgebied van ZHL heeft geadopteerd, twee broeihopen aangelegd aan de Stolwijkse Boezem in Gouderak.

Eieren broeihoop Elserkade. (Foto: Koos Rust)

3e klas Gemini College met in het midden boswachter Rolf. (Foto: Richard Slagboom)

Resultaten

Om in een vroeg stadium te controleren of een broeihoop gewerkt heeft, spannen we begin augustus bij alle aangelegde broeihopen een zeiltje op de zonkant van de broeihoop. Als het juvenieltje uit het ei komt zal het een warme plek opzoeken en onder het zeiltje kruipen. Eind augustus worden dan de zeiltjes gecontroleerd op aanwezige juvenieltjes. In de tabel zijn de resultaten van de broeihopen weergegeven. Niet alle broeihopen zijn binnen een jaar omgezet. In de gevallen waar dit niet het geval is, ging het om broeihopen die erg groot waren en we hoopten dat zij meerdere jaren zouden werken. Dit is echter niet het geval. We vonden alleen eieren uit het jaar van aanleg. De resultaten van de broeihopen van 2017 kunnen we pas definitief vaststellen als we in het voorjaar van 2018 de broeihopen gaan omzetten; de onder de zeiltjes aangetroffen juvenielen geven echter al goede hoop.

Op de broeihoop van Fred Booy is ook een volwassen ringslang en twee subadulten waargenomen en bij één broeihoop van A. Rocha zijn ook een subadult en een adult gevonden. Alles bij elkaar genomen lijkt er vooruitgang in de resultaten te zitten. De aanhouder wint! Alle resultaten worden ingevoerd op broeihopen.nl

Koos Rust

Coördinator broeihopen Werkgroep Ringslangen Zuid-Holland

Broeihopen Werkgroep Ringslangen Zuid-Holland						
Locatie	**Plaats**	**Beheerder/ Eigenaar**	**Aantal**	**Omgezet/ zeiltjes**	**Resultaat**	**Aanleg**
2013						
Enkele Wiericke no	Reeuwijk	SBB	1	Omgezet 2015	Geen	WRZH
2014						
Nabij Elserkade	Berkewoude	ZHL	1		Niet gecontr.	3e klas Gemini Col.
Heemtuin Zwartepad	Boskoop	Wellant College	1	Zeiltje	Geen	WRZH
Rijneveld	Boskoop	Fred Booy	1	Omgezet 2015	Geen	WRZH
2015						
Rijneveld	Boskoop	Fred Booy	1	Omgezet 2017	Geen	WRZH
Enkele Wiericke zuid	Reeuwijk	SBB	1	Omgezet 2017	2 eireren 2015	Vrijw.groep SBB
t Weegje	Waddinxveen	GZH	1	Omgezet 2017	16 eieren 2015	WRZH
2016						
Elserkade	Achterbroek	Hoogh.Krimp.	2	Omgezet 2017	14 eieren 2015	WRZH
Enkele Wiericke noord	Reeuwijk	SBB	2	zeiltjes	Niet gecontr.	Vrijw.groep SBB
Halve Raak	Boskoop	Particulier	1	Zeiltjes	Niet gecontr.	WRZH
Beijersche	Gouderak	ZHL	1	Zeiltjes	Niet gecontr.	3e klas Gemini Col.
2017						
Elserkade	Achterbroek	Hoogh.Krimp.	2	Zeiltjes		WRZH
Rijneveld	Boskoop	Fred Booy	1	Zeiltjes	2x juveniel	WRZH
t Weegje	Waddinxveen	GZH	1	Zeiltjes	4x juveniel	WRZH
Enkele Wiericke	Reeuwijk	SBB	1	Zeiltjes	1x juveniel	Vrijw.groep SBB
Stolwijkse Boezem	Gouderak	ZHL	2	Zeiltjes		A.Rocha/WRZH
Graafwetering	Achterbroek	ZHL	1	Zeiltjes		3e klas Gemini Col.

Broeihopen Werkgroep Ringslangen Zuid-Holland.

Overwintering van amfibieën in de grote rivieren

Tijdens de uitvoering van de actieve vissenmonitoring in opdracht van Rijkswaterstaat werd er op 25 februari 2009 in de benedenloop van de IJssel een volwassen bruine kikker gevangen. De diertje werd gevangen met een boomkor (een groot visnet dat over de bodem sleept). De bruine kikker kwam uit de hoofdgeul op een diepte van 4 meter. Het dier overwinterde dus duidelijk in de IJssel. (Foto: Jelger Herder)

Januari 2017 stond het waterpeil van de IJssel nabij Olst in Overijssel historisch laag. Het betekende een bijzondere kans om plekken te bezoeken, die normaal gesproken door de sterke stroming ontoegankelijk zijn. Denk hierbij aan de diepere delen langs de strandjes en de stenen rondom de kribben. Mijn doel voor vandaag was het vinden van een mos, het watervedermos (*Octodiceras fontanum*). Dit is een zeldzaam en bijzonder mos, dat geheel onder water groeit op steen en hout in rivieren. Door de verbeterde helderheid en waterkwaliteit is dit mos recent toegenomen. Ik speurde de stenen af naar dit mos, maar werd afgeleid door enkele grote stenen die nog net onder de waterlijn lagen. Zonder verwachtingen keerde ik de eerste steen. Daaronder lagen tot mijn grote verrassing vier bruine kikkers. Ook onder de volgende steen lagen kikkers. In totaal heb ik tien stenen gekeerd. Onder negen van de tien stenen vond ik kikkers, vrijwel altijd meer dan één. Daarna ben ik, om verstoring tot een minimum te beperken, gestopt met keren. Alle kikkers betroffen bruine kikker en waren grote, dikke, volwassenen exemplaren, op één subadult na. Onder kleine stenen lag niks. Onder stenen ter grootte van een stoeptegel, vond ik de exemplaren (grotere stenen heb ik niet gekeerd).

De locatie lag naast zeer geschikt terrein voor verblijven van bruine kikker (kruidige, enigszins verruigde vegetatie met brokstukken van een verlaten steenfabriek). In de rivier lag precies op deze plek ook een mosselbank van quaggamossel en Aziatische korfmossel. Dat is mogelijk relevant, maar daar kom ik zo op terug. Verder stroomafwaarts (300 meter) heb ik ook ca. vijf stenen gekeerd, hier vond ik slechts onder één steen twee bruine kikkers. Daar was de lokale situatie minder geschikt voor bruine kikker. Het ging hier om een kruidig weiland met minder ruigte en minder plekken om te verbergen.

Het betreft uiteraard een kleine steekproef en er zijn meer waarnemingen nodig om de bijzonderheid van deze vondsten

Enkele dikke bruine kikkers gevonden onder een flinke steen.

IJssel nabij Olst tijdens extreem laag water.

Ruige broeiing, ideaal zomerhabitat voor bruine kikker, ter hoogte waar de kikkers in de IJssel zijn gevonden.

te kunnen duiden. Het is echter wel een aanwijzing dat overwintering van bruine kikker in de grote rivieren op grote schaal plaatsvindt. En dat hoge dichtheden mogelijk zijn te voorspellen op basis van geschiktheid van aangrenzend landhabitat. Interessant is, om te onderzoeken of de mosselen ook een rol spelen? Misschien dat op zeer lokale schaal het water ter hoogte van de mosselbanken net iets zuurstofrijker en minder vervuild is dan in de rest van de rivier, omdat de mosselen het slibrijke water filteren? Door dit microklimaat zou het daarom aantrekkelijker kunnen zijn voor de amfibieën om hier te overwinteren.

Zijn er meer waarnemingen van hoge dichtheden van overwinterende amfibieën in de grote rivieren?

Tekst en foto's: Wouter Teunissen

Late paddenvisjes

Half oktober trof Arie van der Marel in zijn kuipvijvertje van 55 cm diep en een diameter van 1,6 m nog volop paddenvisjes aan. Zijn tuin ligt in het oude dorp van Leiderdorp waar veel particulieren kunstmatig aangelegde vijvers hebben. De visvrije vijvers zijn zuurstofrijk en bevatten waterpest, krabbenscheer, wat riet en gele lis en soms wat glanzend fonteinkruid en waternavel. Zeer geschikt dus als voortplantingswater voor de aanwezige populaties gewone pad, bruine kikkers en kleine watersalamanders. Voor een gewone pad reden om nog zeer laat zijn eitjes in af te zetten. Een bijzondere waarnemng, want zo laat in het jaar worden niet vaak paddenlarven gezien.

Blijf dit soort waarnemingen doorgeven aan:
redactie@ravon.nl

Geplakte hazelworm

Vastgeplakte hazelworm op sticker plaat M6 die door hitte heeft losgelaten, 27 augustus 2017, Leudal. (Foto: Mart Jansen)

Via Phlip Bossenbroek ontvingen wij onderstaand bericht. Hij waarschuwt hiermee andere veldonderzoekers die met plaatjes werken geen stickers te gebruiken op de plaatjes.

Een groepje enthousiaste herpetoliefhebbers doet onderzoek naar de verspreiding van herpetosoorten in natuurgebied het Leudal in Midden-Limburg. Het gaat daarbij met name om Hazelworm en Levendbarende hagedis. Bij het onderzoek naar hazelwormen maken wij gebruik van platen, vooral damwandplaten en trespa-platen. Deze zijn individueel genummerd en voorzien van een sticker om eventuele nieuwsgierigen te informeren en te verzoeken van de platen af te blijven. Onlangs overkwam ons echter het volgende.

De stickers op damwandplaten, die van ijzer zijn, kunnen bij zonnig weer zodanig warm worden, dat die stickers loslaten. In ons geval is dat gebeurd bij plaat M6. Als door wind vervolgens de sticker ondersteboven waait komt de lijmkant boven te liggen. Dan kan het gebeuren dat er allerlei organismen op terecht komen, die er aan vast blijven plakken. Dat overkwam ook een hazelworm, die het vervolgens niet meer lukte los te komen en ter plekke dood ging.

Graag willen wij als Herpetoteam Leudal daarom waarschuwen voor dit hopelijk zelden voorkomende fenomeen. Het is natuurlijk niet de bedoeling dat door dit soort onderzoek dieren sterven.

Naschrift redactie

Het gebruik van plaatjes is niet zonder risico. Al eerder berichtten wij over de risico's die plaatjes meebrengen in gebieden met wilde zwijnen die plaatjes omkeren en dieren eronder opeten. Ook bovenstaand verhaal illustreert het gevaar van het werken met plaatjes. Wij raden aan plaatjes niet te bestickeren (gebruik watervaste stift als er iets op de plaatjes moet staan).

Uit de validatiefabriek

NATIONALE DATABANK FLORA EN FAUNA

Waarneming.nl

Kikkers ontmaskerd

Determinatiefouten kan iedereen maken. Door digitale fotografie en gebruik van mobiele apps is het plaatsen van een foto bij een waarneming een fluitje van een cent. Ook bij het melden van algemeen voorkomende soorten als groene kikkers en bruine kikkers. Aangezien alle waarnemingen met foto handmatig door validatoren worden beoordeeld of de foto overeenkomt met de soort die is doorgegeven worden determinatiefoutjes snel opgemerkt en gecorrigeerd. Maar als validator denk je soms wel eens hoe kan men zich vergissen... Soms is de reactie dat er naar één kenmerk is gekeken die verwarrend was. Dat is niet erg, maar wellicht meer en meer te ondervangen door aandacht te besteden aan de subtiele verschillen die er zijn. Het determineren is een optelsom van kenmerken. Hieronder wat tips om bij kikkers op te letten als er twijfel is...

Enkele keren per jaar komt het voor dat groene kikkers als bruine kikkers worden doorgegeven. Alleen kijken naar kleur kan verraderlijk zijn. Zo kunnen bruine kikkers erg groen van kleur zijn, en groene kikkers erg donker. Zeker tijdens of net na overwintering in het water kunnen bijvoorbeeld meerkikkers bijna zwart van kleur zijn. In deze gevallen is het goed te letten op de plaatsing van het oog.
Bruine kikkers zijn landdieren die de ogen wat lager op de kop hebben staan dan groene kikkers. Groene kikkers hebben de ogen juist hoog op de kop geplaatst zodat ze makkelijker vanuit het wateroppervlakte of kroosdek rond kunnen kijken naar voedsel of gevaar.
Ook de grootte van het trommelvlies verschilt. Groene kikkers hebben een groter trommelvlies dan bruine kikkers en zijn bij deze soort makkelijker te zien. Bij de bruine kikker moet je meer moeite doen deze waar te nemen.

Groene kikker ontmaskerd. (Foto: anonymus)

Groene kikkers hebben zogeheten lijsten op het lichaam liggen. Een verdikte rand op overgang tussen flank en rug. En de huid is ietwat wrattig/bobbelig. Zeker bij meerkikkers, en in mindere mate bij bastaardkikkers. Bruine kikkers hebben dunne lijsten op het lichaam en zijn niet wrattig op wat losse verdikkingen op de huid na. Meestal staan ter hoogte van de schouderbladen deze wratjes al een dakje (^) met de punt richting de neus. Poelkikkers daarentegen hebben bijna geen wratjes op de rug en hebben een meer glad uiterlijk. Deze overwintert niet in het water en kleurt ook niet donker maar blijft groen.

Verwarring tussen groene kikker en bruine kikker wordt ook veroorzaakt als groene kikkers een ietwat donkere vlek achter het oog heeft. Dat kan lijken op het kenmerkende masker wat bruine kikkers en heikikkers hebben. Maar ook hier geldt dat bij groene kikkers het trommelvlies relatief groot is en zichtbaar (zie foto). Hei- en bruine kikkers hebben altijd een zwart masker tussen oog en voorpoot, althans... Tijdens het piekmoment van de voortplanting is het masker bij manlijke exemplaren vaak niet (goed) zichtbaar. Maar ja, de voortplanting vindt dan actief plaats eind maart/begin april. Deze mannen zitten dan al vaak tussen het kikkerdril en wellicht in amplex. Dan hebben de manlijke bruine kikkers een ietwat lichtblauw of wit keeltje en zijn de heikikkermannen knalblauw of grijsblauw.

De algemene verschillen tussen bruine kikker en heikikker staat goed weergegeven met tekst en illustraties op de "Herkenningskaart heikikker/bruine kikker" (zie RAVON-website). Het kenmerkende dakje (^) bij bruine kikkers wordt niet genoemd. Goed om er weet van te hebben. Bij heikikkers wordt vaak verwezen naar de kenmerkende rugstreep die begint tussen de ogen, maar let op: bij 5% van de Nederlandse heikikkers ontbreekt zo'n rugstreep. (In het buitenland kan dit percentage oplopen naar 50%!) Maar er is nog een subtiel verschil aan te wijzen tussen beide soorten. De vorm van het masker. Bruine kikkers hebben in zijn algemeenheid een hoekje/knikje ter hoogte van de ruglijst. Heikikkers daarentegen hebben een vloeiend gebogen bovenrand van het masker. Je moet het maar allemaal net weten!

Edo Goverse

Bruine kikker en heikikker met hun masker. (Foto's: Jelger Herder)

Bijzondere vangsten

Nergens ter wereld zijn vrijwilligers zoveel aan het inventariseren, monitoren of gewoon, losse waarnemingen melden, dan in Nederland. Of het nu gaat om RAVON-soortgroepen, zoogdieren, nachtvlinders tot lieveheersbeestjes/kapoentjes. Hierdoor zijn er veel inventarisatietechnieken in omloop speciaal ingezet om bepaalde soorten of soortgroepen waar te nemen. Iedere inventarisatietechniek levert zogenaamde bijwaarnemingen op. Zo werden afgelopen najaar een bruine kikker en een rugstreeppad gemeld op Waarneming.nl die opvielen.

Nachtvlinderval

Margot en Geert Vullings inventariseerden op 18 augustus met een vlinderval nachtvlinders in de gemeente Horst aan de Maas. Dit is een plastic box waarboven een lamp is bevestigd die nachtvlinders aantrekt. Aan de bovenzijde van de box zijn twee plexiglazen plaatsjes ietwat naar beneden gericht. Het plexiglas heeft een spleet van 2,5 cm zodat nachtvlinder de box in kunnen vliegen waar ze zich schuil kunnen houden in wat eierdoosjes die op de bodem gelegd zijn. Een soort fuik voor vlinders.

Als vliegend dier is de vlinderval makkelijk binnen te komen. Verassend was dan ook dat Margot en Geert een bruine kikker aantroffen op de bodem! Te meer dat de box een uitstekend randje heeft. Voor RAVON en De Vlinderstichting is dit de eerste keer dat een amfibie in een vlinderval wordt gevonden. Wel is er wel eens tijdens het nachtvlinderen met lamp en laken een kikker geweest die kwam snacken op het laken.

Mostela

Een andere opvallende waarneming betreft een rugstreeppad vastgelegd met wildcamera in een zogenaamde Mostela of marterkist. Carlo Wijnen inventariseert kleine marters in de Maashorst met zo'n apparaat. Een Mostela is een houten kist met een half open gezaagde buis die aan de kopse kant in de kist verwerkt is. In de kist is een cameraval bevestigd. Kleine marters, zoals wezel en hermelijn, zijn nieuwsgierig van aard en checken kleine gangetjes tijdens hun jacht. Het idee is dat zo'n marter de buis in loopt en dan gefotografeerd wordt. Op 25 augustus trof hij een pad aan! In de kist is het donker dus de camera maakt een foto met infrarood belichting waardoor de foto zwart-wit

Foto bruine kikker: "*Wij waren ook verrast door de kikker die omhoog gesprongen moet zijn en daarna door een opening van 2,5 cm in de val "gevangen" zat. Je vangt allerlei insecten naast vlinders, maar een kikker verwacht je niet.*"
(Foto: Margot en Geert Vullings)

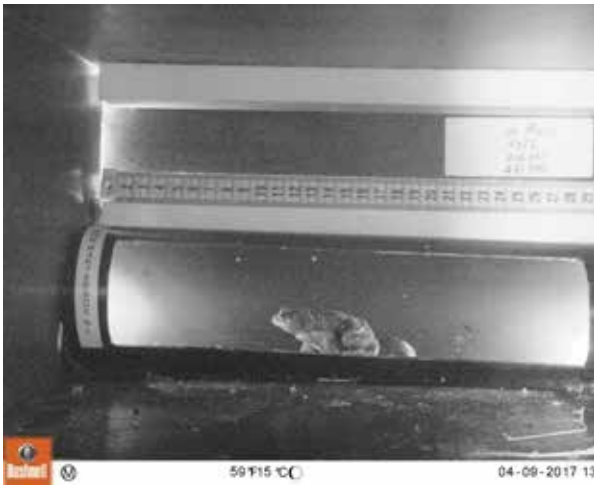

Foto gewone pad: "*De enige amfibiesoort die ik af en toe registreer op de camera is gewone pad!*" (Foto: Sil Westra)

Bijschrift foto: "*Ikzelf zag in de Mostela (marterkist) afgelopen seizoen tweemaal een ringslang voorbij komen. Dat waren inderdaad wel erg mooie verassingen.*" (Foto: Jeroen Mos)

Foto rugstreeppad: "*Mede door de 'kralen' van oog naar zij en de distinctieve lichtere pupil is de pad gedetermineerd als rugstreeppad.*" (Foto Carlo Wijnen)

is. Maar onze ex-collega Annemarie van Diepenbeek die met Carlo samenwerkt kon de pad determineren als rugstreeppad. Sil Westra, ook een Mostelagebruikers melde dat hij met enige regelmaat gewone pad op de camera heeft. Tijdens het schrijven van dit stuk vond ik op het Internet een foto van Jeroen Mos van een Mostela waarin een grote ringslang lag!

Edo Goverse

Mag ik je huidje?

Vorig jaar is er grandioos gehoor gegeven aan onze vraag om de vervellingshuidjes van adders in te sturen voor onderzoek door de Universiteit Gent naar de aanwezigheid van ' Snake Fungal Disease' bij wilde slangen in Nederland. Gelukkig is er op geen enkel adderhemd schimmel gevonden!

Ongeveer een jaar of 10 geleden werd de boosdoener, de schimmel *Ophidiomyces ophiodiicola*, gevonden in wilde slangen in Noord Amerika. Voor die tijd kwam de schimmel alleen voor in centraal en oostelijk Amerika. Deze schimmel tast de huid van de slang aan en kan leiden tot de dood van het dier. Onderzoekers uit Engeland en Tsjechië hebben eerder dit jaar gepubliceerd dat zij de schimmel bij ringslangen in Engeland en een dobbelsteenslang in Tsjechië hebben gevonden. Dit is de eerste keer dat deze schimmel in Europa is gevonden.

We willen graag in Nederland (en België) het onderzoek uitbreiden naar andere soorten dan de adder en ook naar slangen in gevangenschap.

Hierbij de oproep om vervellingshuidjes van slangen (wilde en gehouden exempalren!) te bewaren en op te sturen naar RAVON. Graag de huidjes per stuk droog en donker bij

Adder met zijn slangehemd. (Foto: Dick van Dorp)

kamertemperatuur bewaren in een papieren envelop (niet in een plastic zakje) en sturen aan:
RAVON t.a.v. Annemarieke Spitzen
Postbus 1413
6501 BK Nijmegen

Hartelijk dank.

Annemarieke Spitzen & Tariq Stark (RAVON), mede namens An Martel (UGent)

Naar de Hel en verder voor een Utrechtse visatlas

Veertien jaar geleden kwam de Visatlas voor de provincie Utrecht uit. Kort geleden is het idee opgevat om de atlas te gaan updaten. Dit betekent onder meer dat er een flink aantal excursies en inventarisaties gaan plaatsvinden in de provincie. Hierbij trekken RAVON & de RAVON-werkgroep Utrecht samen op.

De eerste atlasexcursie vond 24 september plaats in de Hel en de Blauwe Hel. Dit zijn trilveencomplexen aan de rand van Veenendaal, die behoren tot het Natura 2000-gebied 'Het Binnenveld'. Het gebied is enkele jaren geleden al uitgebreid onderzocht op voorkomende soorten door de lokale KNNV, maar er is daarbij echter niet gekeken naar de aanwezigheid van vissen. Uit het hele gebied zijn maar enkele viswaarnemingen bekend. Wel is de aanwezigheid van de grote modderkruiper bekend van een aantal nabijgelegen agrarische percelen. De verwachting was dan ook dat deze soort ook binnen het natuurgebied zou kunnen voorkomen. Hiernaast komt de heikikker ook in het gebied voor.

Op een zonnige zondag gingen we met een groep van zes mensen op pad. Het was zweten geblazen in onze waadpakken.

Roon Bakels en Engelbert ter Kuile bewonderen de vette buit (Foto: Willie van Emmerik)

Maar dit mocht het enthousiasme niet drukken. Achter elkaar werden een aantal smalle, ondiepe, baggerrijke sloten in het gebied grondig verkend. En dit leverde een goede oogst aan grote modderkruipers op: negen stuks, met daaronder ook een aantal juveniele exemplaren, verspreid door het gehele gebied. Daarnaast werd een aantal andere kleine, meest plantenminnende vissoorten gevangen en verschillende kikkersoorten waaronder de heikikker.

Trilveen in de Hel. (Foto: Willie van Emmerik)

Soort	Aantal
Bittervoorn	135
Driedoornige stekelbaars	49
Grote modderkruiper	9
Kleine modderkruiper	11
Tiendoornige stekelbaars	127
Zeelt	2
Groene kikker onbepaald	20
Bastaardkikker	3
Bruine kikker	13
Heikikker	1
Poelkikker	1
Gevlekte Amerikaanse rivierkreeft	1

Aangetroffen soorten in de Hel en de Blauwe Hel

Gedonder in Utrecht

Net als de grote modderkruiper is de rivierdonderpad een relatief slecht onderzochte soort die bovendien op veel plaatsen wordt verdrongen door de exotische grondels uit de Ponto-Kaspische regio. Daarom wordt er in het kader van de visatlas extra aandacht besteed aan het in beeld brengen van de verspreiding van deze soort. De beste manier om rivierdonderpadden waar te nemen is 's nachts met de zaklamp. Zaterdag 28 oktober gingen we op zaklampexcursie langs de Kromme Rijn in de stad Utrecht. De weersvoorspelling was niet bepaald ideaal voor het vissen met een zaklamp: code geel met 's nachts windstoten boven de 90 km/uur.....
Natuurlijk laten we ons niet zomaar afschrikken door de weersvoorspelling. Om 20:00 staan we met een enthousiaste groep deelnemers op de parkeerplaats te popelen om los te gaan. Na een korte uitleg over de determinatiekenmerken en hotspots gaat de groep richting de waterkant. Het traject is een natuurvriendelijke oever met ondiep helder water.
Al snel worden de eerste exotische grondels gespot. De zwartbekgrondel, Kesslers grondel en de marmergrondel zijn alle drie vertegenwoordigd in de natuurvriendelijke oever. Zoals in veel wateren liggen er kleine baarsjes op de bodem te slapen. Ze hebben geen moeite met het licht en blijven rustig liggen. Zo af en toe schiet er zenuwachtig een jonge brasem voorbij, die de aandacht duidelijk minder leuk vindt. Even staat de groep stil bij een gevlekte Amerikaanse rivierkreeft die een dode zwartbekgrondel verorbert. "De ene exoot ruimt de andere exoot op" wordt er geroepen. Ondanks de aanwezige exoten wordt er toch een rivierdonderpad waargenomen. Hij ligt, zoals vaker, in het kuiltje van een 'grassteen'. De buit wordt even goed bekeken in het cuvet, waarna hij weer mag zwemmen. Als het rond 22:30 begint te regenen houden we het voorgezien en kunnen we terugkijken op een geslaagde avond.

Donderpaddenexcursie Utrecht. (Foto: Fabian Smith)

Palmerswaard

Tijdens een herfstachtige ochtend op de laatste zondag van oktober verzamelen we op de parkeerplaats aan het doodlopen straatje de Paardenmarkt net buiten Rhenen, aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug. Op de achtergrond is de indrukwekkende Cuneratoren zichtbaar, die om klokslag tien uur begint te luiden. Als de klokken gestopt zijn, vertelt Maarten den Hartigh van het Utrechts Landschap wat over het gebied. Een deel van de Palmerswaard is in 2016 opnieuw ingericht. Om de natuurwaarden te versterken en ervoor te zorgen dat het gebied voldoet aan de eisen van de waterveiligheid is hierbij een nevengeul aangelegd die in verbinding staat met de Nederrijn. De verwachting is dat deze nevengeul een belangrijk opgroeigebied zal vormen voor stromingsminnende vissen. Dat gaan we vandaag onderzoeken met behulp van een kleine zegen. Daarnaast gaan we scheppen in de kleiputten die ooit gegraven zijn voor het maken van bakstenen. Hier verwachten we vooral plantenminnende vissoorten.

Nevengeul & rivier
Tijdens de eerst trek met de zegen vangen we meteen veel jonge vissen. Op 50 meter oever ruim 500 individuen. In totaal doen we vijf trekken met de zegen in deze nevengeul, van

Binnenhalen van de zegen. (Foto: Willie van Emmerik)

Een deel van de vangst uit de nevengeul. (Foto: Willie van Emmerik)

dichtbij het doodlopende einde tot aan de monding van de geul waar deze in verbinding staat met de rivier. De vangst wordt gedomineerd door blankvoorn en de stromingsminnende soorten winde, alver en roofblei. Daarnaast vangen we ook baars, snoekbaars, driedoornige stekelbaars en een snoek. Erg bijzonder is de vangst van een sneep en een serpeling, dit zijn stromingsminnende soorten die op de Rode Lijst Vissen staan. Ook vangen we meerdere exotische soorten: blauwband, Pontische stroomgrondel, marmergrondel en Kesslers grondel. Bij de laatste twee zegentrekken in een nabijgelegen kribvak van de Nederrijn blijkt de Pontische stroomgrondel een stuk algemener. De stroomgrondels vangen we met name midden in het kribvak op de zandige bodem. Ook vangen we hier enkele juveniele zwartbekgrondels. Een trek bij de rietoever aan de rand van het kribvak levert duidelijk een ander scala aan soorten op, met jonge blankvoorn, winde, roofblei, brasem en een aantal volwassen alvers.

Kleiputten & poelen

In de kleiputten treffen we hoge dichtheden van de beschermde bittervoorn aan en ook baars, marmergrondel en beide stekelbaarssoorten. In de recentelijk aangelegde of vergraven poelen vinden we naast tiendoornige stekelbaars ook enkele jonge zeelten en daarnaast veel jonge groene kikkers, enkele adulte bastaardkikkers en larven van de kleine watersalamander. Ook is hier veel macrofauna aanwezig, met diverse soorten waterkevers en libellenlarven.

	watertype		
	nevengeul	plassen & poelen	rivier
stromingsminnende soorten			
Winde	128		1
Alver	108		5
Roofblei	73		4
Sneep	1		
Serpeling	1		
generalistische soorten			
Blankvoorn	637		91
Baars	22	1	
3D stekelbaars	7	10	
brasem/kolblei	2		
brasem			2
Snoekbaars	1		
plantenminnende soorten			
Bittervoorn		100	
10D stekelbaars		72	
Zeelt		5	
Snoek	1		
Exotische soorten			
Pontische stroomgrondel	7		31
Marmergrondel	7	4	
Zwartbekgrondel			5
Kesslers grondel	2		
Blauwband	1		

Tabel 1: Aangetroffen soorten in de Hel en de Blauwe Hel

Verschillen in visgemeenschap

Uit tabel 1 valt op te maken dat de visgemeenschap in tussen de nevengeul, de rivier en de plasjes en poelen duidelijk verschilt. De nevengeul bevat hoge dichtheden van stromingsminnende soorten en ook van de meer generalistische blankvoorn. De plasjes en poelen worden gekenmerkt door plantenminnende soorten. In de rivieroever werd vooral veel blankvoorn en Pontische stroomgrondel aangetroffen, terwijl de dichtheden van stromingsminnende jonge vissen laag was.

Willie van Emmerik, Rémon ter Harmsel, Fabian Smith & Jan Kranenbarg

Bevissing kleiput. (Foto: Willie van Emmerik)

Nieuwe Visatlas Utrecht

De vorige Utrechtse visatlas dateert uit 2003. Sinds die tijd is er veel veranderd in de Utrechtse wateren door het verbeteren van de waterkwaliteit en habitatherstelmaatregelen en de vestiging van een aantal uitheemse soorten. Hoog tijd dus voor een nieuwe visatlas om al deze zaken in beeld te brengen. We hopen een hoop nieuwe waarnemingen te doen waarbij de focus vooral ligt op beschermde en zeldzame soorten als grote modderkruiper, rivierdonderpad en kwabaal. Hiervoor organiseren we visexcursies en er komt een zoekkaart waarmee je zelf op pad kunt. Lijkt het je leuk om mee te doen meld je dan aan bij één van de excursies via de activiteiten-agenda op de RAVON-website. Als je hiernaast op basis van de zoekkaart wilt helpen met inventariseren meld je dan aan bij Fabian Smith (f.smith@ravon.nl).

Kleurafwijkingen

Ook dit najaar kregen wij weer diverse meldingen over kleurafwijkingen bij amfibieën en reptielen.
We hebben er twee geselecteerd. Blijf ze vooral doorgeven aan redactie@ravon.nl

In RAVON 47 (2013) is een artikel verschenen met als titel 'Kleurafwijkingen bij Amfibieën'.
Dit nummer is te downloaden op:
www.ravon.nl/tijdschrift

Facebookmelding

Amelanisme

Deze hagedis werd waargenomen door Ruud Souren op de Brunssummerheide op 21 oktober 2017. Het dier mist de donkere tinten waardoor er eerst gedacht werd aan leucisme. Maar het blijkt te gaan om amelanisme, een tekort aan zwart pigment. Eerdere meldingen van zandhagedissen met deze kleurafwijking zijn bij RAVON bekend van de Brunsummerheide (waarneming 27 maart 2011) en uit het boek Herpetofauna van Limburg (pag. 291, waarneming op de Meinweg).

Melanisme

Gerry Pardoel van NME Haarlem stuurde ons 9 september deze foto van Katrina Cooper van een heel donker gekleurde pad. Hoewel gewone padden vrij variabel van kleur kunnen zijn lijkt het bij dit exemplaar om een kleurafwijking te gaan: melanisme, een teveel aan zwart pigment.

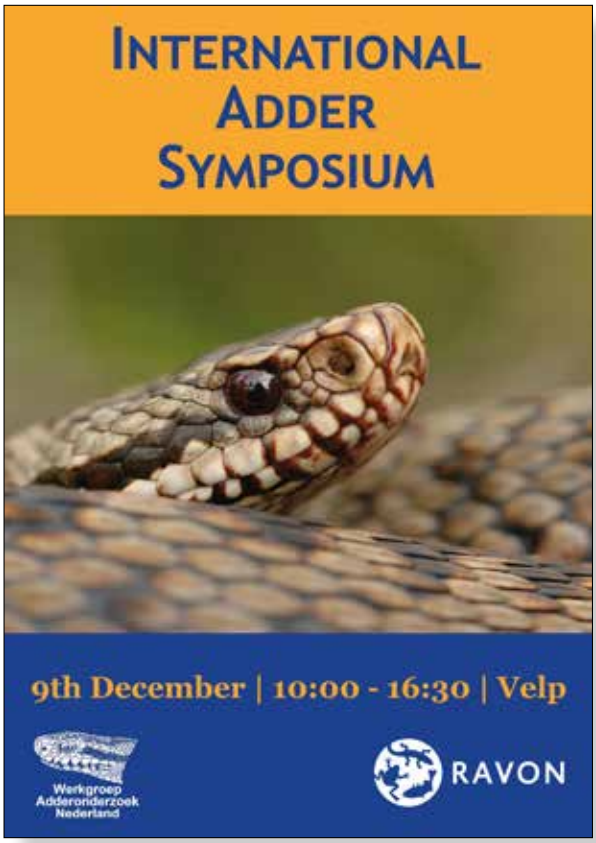
International Adder Symposium

9 december 2017 te Velp

Op zaterdag 9 december organiseren Werkgroep Adderonderzoek Nederland (WAN) en RAVON een internationaal addersymposium. Op dit symposium presenteren Europese adderonderzoekers de resultaten van hun onderzoek. In de pauzes is er voldoende tijd om contacten te leggen en om de aanwezig stands te bezoeken.

Het symposium vindt plaats op het Helicon Velp (Larensteinselaan 26B te Velp) en de dag duurt van 10:00 uur tot 16:30 uur. De toegang is gratis maar wel graag aanmelden via **www.ravon.nl/addersymposium2017**.

Rolf van Leeningen

Activiteitenoverzicht

Datum	Aanvang	Locatie	Titel
08-12-2017	09.30 u	Den Bosch	Symposium Biodiversiteit en Leefgebieden
09-12-2017	10.00 u	Velp	Internationaal Addersymposium
09-12-2017	10.00 u	Nijmegen	FLORON-dag
09-05-2018	19.00 u	volgt	RAVON-Hemelvaartweekend
10-11-2018	09.30 u	Nijmegen	RAVON-dag

Er zullen de komende maanden weer veel excursies en andere activiteiten gepland worden: kijk voor actuele informatie op de activiteitenpagina op de RAVON website!
Wilt u uw activiteit(en) opnemen in deze nieuwsbrief, geef dit dan door aan de redactie: **k.joosten@ravon.nl**

Contactpersonen

Regiocoördinatoren en Werkgroepen (gesorteerd op voornaam)

Naam	Regio/werkgroep	Contactgegevens		Projecten MA	MR	VO RA	MZ
Antje Ehrenburg	Duinen Waternet	antje.ehrenburg@hccnet.nl	023-5248391	■	■		
Arjan van der Lugt	Zuid-Holland	arjanvanderlugt@gmail.com				■	■
Arnold van Rijsewijk	West-Brabant	arnoldvanrijsewijk@gmail.com	06-36499579		■		
Conn Barrett	Duinen Zuid Holland	connbarrett@yahoo.com	071-5790341		■		
Dick van Dorp	Drenthe & Groningen	dvandorp@home.nl	0593-525620		■		
Domin Dalessi	Oost-Brabant	d.dalessi@onsbrabantnet.nl	040-2855216	■	■	■	
Edo Goverse	Werkgroep Noord-Holland	e.goverse@uva.nl	020-5257331	■		■	■
Geert van Poelgeest	KNNV Afdeling Delfland	afdelingDelfland@knnv.nl	015-2610048			■	
Gerrit Kolenbrander	Gelderland	gerritkolenbrander@hotmail.com	06-42900618	■	■	■	
Gert Jan Blankena	Vissenwerkgroep De Prik	g.blankena@upcmail.nl					■
Hans Eckhardt	Werkgroep KNNV Walcheren	jeckh@zeelandnet.nl				■	
Jeroen Huisman	Vissenwerkgroep Groningen/Drenthe	jeroenhuisman@hotmail.com					■
Jeroen Reinhold	Flevoland	reinhold@landschapsbeheer.net	0320-294939		■		
John Melis	Friesland	johnmelis@chello.nl	06-46524630	■		■	■
Kees Musters	Werkgroep KNNV Walcheren	cjmmusters@zeelandnet.nl				■	
Leon Wieteler	Twente	leonwieteler@chello.nl	0545-473185		■		
Marcel Cox	Waterwerkgroep IVN Laarbeek	mcox@aaenmaas.nl				■	■
Marijke Heijne	Vissenwerkgroep KNNV Afd. Delfland	mt.heijne@gmail.com	06-13070714				■
Martijn Schiphouwer	Vissenwerkgroepen Noord-Brabant, Overijssel & Zuid-Holland	martijn.schiphouwer@ravon.nl	024-7410600				■
Martin Albers	Twente	ravon@concepts.nl	06-38229941	■		■	
Martin Melchers	Omgeving Amsterdam	martmelchers@gmail.com	020-6650925		■		
Matthijs de Vos	Gelderse vissers	geldersevissers@gmail.com	06-24495775				■
Michel Kapelle	Noordwest-Brabant	mawkapelle@gmail.com	06-22984575	■			
Pedro Janssen	Adderonderzoek NL	jans.voll@gmail.com	0478-514805			■	
Pepijn Calle	Vissenwerkgroep Zeeland	p.calle@hetzeeuwselandschap.nl	0113-569110				■
Richard Struijk	Werkgroep Ringslangen Zuid-Holland	r.struijk@ravon.nl	024-7410600			■	
Ruud Luntz	Duin en Kruidberg	r.luntz@natuurmonumenten.nl	06-54295218		■		
Stephan Huijgens	Limburg	danzigiv@gmail.com	06-53325705	■		■	
Theo Schuurmans	Aquatische WG Hoekschewaards Landschap	aquatischhwl@gmail.com	06-51051688				■
Ton Lenders	Limburg	tlenders@hetnet.nl	0475-537045		■		
Victor van Schaik	Vissenwerkgroep NHGL (Limburg)	v.vanschaik@home.nl					■
Vincent van der Spek	Duinen Waternet	vincent.van.der.spek@waternet.nl	020-608 75 75		■		
Wim Andela	Friesland	w.andela1@kpnplanet.nl	058-2882693		■		
Wim vd Heuvel	Noordoost-Brabant	wam.heuvel@home.nl	06-14425177	■		■	
Wim de Wild	Utrecht	wim.de.wild@ziggo.nl	030-6963771	■	■		■
Wouter Bol	PWN Noord-Holland	wouter.bol@pwn.nl	06-13897440	■	■		

MA = Meetnet Amfibieën
MR = Meetnet Reptielen
VO RA = Verspreidingsonderzoek Reptielen en Amfibieën
MZ = Meetprogramma Zoetwatervissen

NDFF Verspreidingsatlas

Reptielen, amfibieën en vissen op de kaart

De website **www.verspreidingsatlas.nl** is een online atlas en een naslagwerk voor flora en fauna.
De Verspreidingsatlas heeft een directe koppeling met de NDFF (Nationale Databank Flora en Fauna), de getoonde verspreidingsgegevens zijn dan ook zeer actueel. Ook de reptielen, amfibieën en vissen zijn nu opgenomen op Verspreidingsatlas.

Soortpagina's

De basis van Verspreidingsatlas zijn de soortpagina's. Elke soort heeft een eigen pagina met daarop een verspreidingskaart, een blok met informatie en een blok met foto's. Centraal op elke soortpagina staat de verspreidingskaart. Deze kaart geeft de verspreiding weer van de gekozen soort op uurhok-niveau (5 x 5 km). Deze kaarten kunnen eenvoudig worden opgeslagen als JPG-bestand door te klikken op het pijltje dat zich rechtsonder bij de kaart bevindt.
Het blok rechts naast de kaart geeft per soort informatie over diverse onderwerpen zoals taxonomie, ecologie & verspreiding en, bij veel soorten, literatuurreferenties waarvan ook een deel direct te downloaden is.

Kaartenmachine

Als de standaardkaartjes van de soortpagina's niet voldoen kunnen de kaarten ook meer naar eigen wens worden opgemaakt middels de kaartenmachine. De kaartenmachine is te openen door te klikken op het pijltje rechtsonder bij de kaart op de soortpagina.

In de kaartenmachine is er keuze uit verschillende kaartlagen die als ondergrond kunnen worden gebruikt zoals bijvoorbeeld fysisch-geografische regio's, gemiddelde neerslag en natuurgebieden & steden. Middels een vinkje kunnen kaartlagen aan- dan wel uitgezet worden. Het is ook mogelijk om in te zoomen naar een provincie of regio. Als laatste kunnen elementen, zoals een legenda, noordpijl en schaalbalk worden toegevoegd en op de gewenste plek worden gesleept.

Contactpersonen natuurgebieden

Op de pagina 'Contactpersonen natuurgebieden' (onder de knop 'Het veld in') wordt een groot deel van de natuurgebieden in Nederland weergegeven. Zo kan je exact zien waar de begrenzingen lopen. Klik je op een vlak van een natuurgebied, dan komt in beeld de naam van het gebied, de naam van de terreinbeherende organisatie en de contactpersoon met zijn e-mailadres. Op deze manier kun je eenvoudig contact leggen om bijvoorbeeld een betredingsvergunning aan te vragen.

Rolf van Leeningen & Raymond Creemers

